

*Anna Tuukkanen*

## **Pukinjalalla koreasti. Yhteiskunta-asemien tuottaminen Hilja Valtosen romaanissa *Nuoren opettajattaren varaventiili***

”Hauskasti kävi viime kesänä eräälle neidille. Hän istui matkustajalaivan keulassa, komentosillan edessä olevassa korituolissa ja ahmi (siltä näytti)

riikinruotsalaista journalia. Ummikko ruotsalainen rouva lähestyi neitosta ja nähdessään äidinkielisensä lehden neidon kourassa kysyi:

– Förlåt! Men kan jag få veta, när vi komma till - - - i?

Neitonon karahti tulipunaiseksi ja nousi seisomaan.

– Ja, tack, sopersi neitonon pannen koko ruotsintaitonsa liikkeelle ja vilkuillen neuvottomana ympärilleen.

Rouva toisti kysymyksensä.

– En puhu ruotsia. Katselin vain kuvia, ännkäksi tyttöpaha nolona ja poistui.

Ei ole hauskaa tulla noin paljastetuksi, että itsekin huomaa toisten nauravan pukinjalalleen” (NOV 15–16.)

Yllä oleva sitaatti on Hilja Valtosen esikoisromaanista *Nuoren opettajattaren varaventiili* (=NOV), joka ilmestyi vuonna 1926. Anekdootin kertoja on opettajatar Liisa Harju, jonka päiväkirjasta romaanissa on kysymys. Kertomus ruotsalaiseksi tekeytyvän neitosen ja oikean ruotsalaisrouvan kohtaamisesta nostaa esiin kysymyksen yhteiskunta-asemasta ja sen aitoudesta/ epäaitoudesta. Näitä asioita Liisa pohtii paljon päiväkirjassaan. Hän tarkkailee lakkaamatta ympärillään olevia ihmisiä, heidän olemustaan, tapojaan ja mieltymyksiään pyrkien paljastamaan heidän ”pukinjalkansa”, eli erottamaan teeskentelijät aidosti hienoista ja sivistyneistä ihmisistä. Anekdootissa on kiinnostavaa paitsi se, mitä se kertoo yhteiskunnallisista jaoista ja hierarkioista, myös se, mitä se paljastaa kertojasta itsestään: kertoja esittää naurettavana sekä ”tyttöpahan” että ”ummikon” rouvan, ja asettaa siten itsensä molempien yläpuolelle.

*Nuoren opettajattaren varaventiili* on humoristinen romaani, jonka keskiössä on romanttinen rakkaustarina. Savolaisen rusthollin tytär Liisa Harju kertoo siinä ensimmäisestä ja samalla viimeisestä virkavuodestaan maalaiskansakoulun opettajattarena Latomereksi nimetyllä paikkakunnalla Pohjanmaalla. Vuosi Latomerellä on täynnä koettelemuksia, jotka liittyvät Liisan sopeutumisvaikeuksiin ”kansankynttilän” rooliinsa, asemaansa koulussa ja kyläyhteisössä sekä yleensä elämään takapajuisella pikkupaikkakunnalla, jossa arvostelevat katseet seuraavat häntä kaikkialle. Myös sydänsurut koettelevat Liisaa opettajatarvuoden aikana. Muuttaessaan Latomerelle hän joutuu eroon kouluaikaisesta ihastuksestaan, matematiikan maisteri Martista, ja kilpakosijaksi ilmaantuvan tohtori Korpisen sinnikkyys aiheuttaa hänelle

monenlaista huolta ja harmia. Korpista nimittäin tavoittelevat kaikki Latomeren naimattomat naiset Liisaa lukuun ottamatta, ja he tekevät parhaansa, ettei hän veisi tohtoria heidän nenänsä edestä. Lopulta väärinkäsitykset ratkeavat, ja Liisa pääsee näyttämään latomereläisille pitkää nenää antamalla rukkaset Korpiselle ja purjehtimalla avioliiton satamaan Marttinsa kanssa, joka on heidän erossa olonsa aikana väitellyt tohtoriksi.

Tässä artikkelissa en analysoi *Nuoren opettajattaren varaventiiliä* niinkään rakkausromaanina (vrt. Malmio 1996), vaan huumoriin verhottuna kriittisenä yhteiskuntakuvauksena. Pohdin, miten romaanissa tuotetaan ja tulkitaan yhteiskunta-asemia ja miten asemien määrittely on kytköksissä valtaan. Lähtökohtanani on ajatus, että yksilön asema sosiaalisessa hierarkiassa ei määräydy pelkästään ammatin, tulojen tai koulutuksen perusteella, vaan se tuotetaan performatiivisesti: on olemassa erilaisia vakiintuneita tapoja, joilla ihmiset esittävät kuuluvansa tiettyyn yhteiskuntaryhmään. Näitä tapoja arkisissa vuorovaikutustilanteissa toistamalla ihmiset tuottavat paikkansa yhteiskunnallisessa hierarkiassa (vrt. Butler 1990/2008). Esittämisen tavat riippuvat sosiaalisesta ja kulttuurisesta kontekstista eli siitä, kuka, missä ja milloin asemia tuottaa ja tulkitsee. Positiot, joista käsin asemia esitetään, voivat olla paitsi erilaisia myös eriarvoisia. Esimerkiksi esittäjän sukupuoli, ikä ja asuinpaikka vaikuttavat siihen, miten hän havainnoi ja toistaa asemien esittämisen tapoja sekä toisaalta myös siihen, miten muut hänen ”performanssiaan”, esitystään, tulkitsevat.

Kysymys rehellisyydestä ja teeskentelystä liittyy *Nuoren opettajattaren varaventiilissä* yhteiskunta-asemien performatiivisuuden ohella kerronnan luotettavuuteen yleisemminkin. Tämä puoli nousee esiin, kun huomio kiinnitetään romaanin lajityyppiin. *Nuoren opettajattaren varaventiili* on päiväkirjaromaani, ja päiväkirjan kirjoittamiseen on perinteisesti liitetty tunnustuksellinen funktio: päiväkirjalle kerrotaan ”kaikki”, rehellisesti ja mitään salaamatta (ks. esim. Norkola 1995, 122–123). Myös Liisa korostaa kertovansa päiväkirjalleen aina totuuden, mitään siihen lisäämättä: ”Tapani ei ole valehdella, ei ainakaan sinunkaltaisellesi uskolliselle ystäväälle” (NOV, 153). Liisa nimittää päiväkirjaa uskolliseksi ystäväkseen, jolle hän voi luottaa suurimmatkin salaisuutensa. Päiväkirjan kirjoittamisella on hänelle myös paineita purkava, ”varaventiilin” funktio. Päiväkirjan tunnustuksellinen ja terapeuttinen luonne luo illusion kertomuksen totuudenmukaisuudesta sekä intiimin ja luottamuksellisen suhteen kertojan ja lukijan välille.

Päiväkirjamuoto mahdollistaa samanaikaisesti sekä kertomuksen esittämisen kiistattomana totena että kertojan luotettavuuden kyseenalaistamisen. Minäkertojan näkökulma on aina rajoittunut ja suppeampi kuin kaikkietävän kertojan, ja kerronnan epäluotettavuutta korostaa myös se, että päiväkirjalle uskoudutaan usein voimakkaiden tunnetilojen vallassa (Norkola 1995, 129). *Nuoren opettajattaren varaventiilissä* lajityypin konventioita käytetään nähdäkseni nimenomaan rikkomaan

illuusio kertojan luotettavuudesta ja kerronnan paikkansapitävyydestä. Esimerkiksi ajatus siitä, että päiväkirjaa kirjoitetaan vain itselle, eikä sitä ole tarkoitettu muiden silmille kyseenalaistuu, kun kertoja kääntyy äkkiä puhuttelemaan lukijoitaan: ”Ajatelkaa ihmistä, joka ei pidä Välskärin kertomuksista!” (NOV, 69). Välillä taas äänessä tuntuu olevan Liisan lisäksi toinenkin kertoja, joka ei ole asioista aivan samaa mieltä hänen kanssaan. Esimerkiksi artikkelin alussa siteeratussa katkelmassa on selvästi erotettavissa kaksi ääntä: se joka pitää kertomusta hauskana (”Hauskasti kävi...”), ja se joka tuntee myötätuntoa naurun kohteeksi joutuvaa tyttöparkaa kohtaan (”Ei ole hauskaa tulla noin paljastetuksi...”). Moniäänisyyden tarkoitus on muistuttaa lukijoita Liisan perspektiivin kapeudesta sekä toisaalta koko kertomuksen fiktiivisyydestä ja tähdentää, että asiat voi nähdä myös toisin.

### ”Kukapa meistä ei haluaisi olla ’parempia’ ihmisiä?”

Liisa aloittaa päiväkirjansa kuvailemalla junamatkaansa Latomerelle. Hän on lunastanut istumapaikan ”paremmalle välle” tarkoitettusta toisen luokan vaunusta ja potee sen vuoksi hivenen huonoa omatuntoa:

”Oikeastaan oli sopimatonta köyhän ja puolisivistyneen kansakoulunopettajan matkustaa näin ylellisesti ja uskotella olevansa rikas ja äveriäs. Mutta isäukon viisisatanen (äitirouvan tietämättä annettu) loihti esiin syntyperäisen savolaisen pöyhkeilyhengen, ja peritty papillinen (äidinisä rovasti) taipumus pehmeisiin paikkoihin vaati vahvasti mukavuutta. Ei siis sovi ihmetellä lankeemustani. Ja on se muillakin ihmisillä sama heikkous, jos he vain sen yhtä rehellisesti tunnustaisivat. Kukapa meistä ei haluaisi olla ’parempia’ ihmisiä? Tai ainakin näyttää olevansa. Pitää vain olla varovainen, ettei todellisuuden pukinjalka pääse putkahtamaan esiin. Se ei ole hauskaa.” (NOV, 14.)

Katkelmassa Liisa luonnehtii ironiseen sävyyn kaksijakoista asemaansa sosiaalisessa hierarkiassa. Hän toteaa, että varattomana ja ”puolisivistyneenä” kansakoulunopettajana hänen kuuluisi oikeastaan matkustaa kolmannessa luokassa, mutta peritty mukavuuden- ja hienostelunhalu johtavat hänet ”lankeemukseen”. Vanhan ammattiluokittelun mukaan kansakoulunopettajat olivat saaneet ”alempaa sivistystä” (Alapuro 1980, 94), mihin Liisan määre ”puolisivistynyt” viitanee. Puolittain sivistyneeksi Liisalla on kuitenkin varsin pitkä koulutie takanaan. Hän on lukenut itsensä ylioppilaaksi, mikä oli harvinaista alakansakoulunopettajien keskuudessa (Ks. Hyyrö 2006, 327). Ylioppilaana, sivistyneen suvun jälkeläisenä ja varakkaan kodin kasvattina Liisa kuuluukin ylempään yhteiskuntakerrokseen, mutta itsensäelättävänä kansakoulunopettajana hänen statuksensa on selvästi vaatimattomampi.

Muutto Latomerelle merkitsee Liisalle matkaa alaspäin sosiaalisessa hierarkiassa. Muiden silmissä hän haluaa kuitenkin esiintyä edelleen ”parempana ihmisenä”, sillä hän kokee, ettei ole itse syyppää alennustilaansa. Liisa ei ryhdy opettajattareksi omasta halustaan vaan äitipuolensa määräyksestä. Äitipuolen mielestä perheen varoja ei

kannata uhrata pitempään koulutukseen. Paremmaksi ihmiseksi tekeytymiseen liittyy kuitenkin aina riskinsä: kansakoulunopettajatar, joka ei tyydy matkustamaan tavallisen rahvaan joukossa, leimautuu helposti pukinjalkaiseksi nousukkaaksi. Nousukkaan leima taas on pahin leima, minkä Liisa voi kuvitella saavansa, sillä nousukkuus tuo hänen mieleensä rahanahneuden ja häikäilemättömän oman edun tavoittelun, ja sen ruumiillistuma on hänen oma äitipuolensa. Liisan käsityksen mukaan äitipuoli, joka ennen avioitumistaan hänen isänsä kanssa oli pelkkä köyhä kiertokoulunopettajatar, lähettää hänet ansaitsemaan leipäänsä opettajana vain purkaakseen omaa huonomuudentunnettaan:

”Nousukas! Todellakin! Jumalan kiitos, ettei äitirouvani saa tätä tietopiiriinsä. Se tarjoaisi hänelle arvaamattoman nautinnon. Kaiken muun hän voi näet minulle anteeksi antaa, mutta ei sitä, että äitini oli rovastiin tytär ja että minulla on ’hienoja’ sukulaisia, jotka eivät jaksa sulattaa oikein hyvin, että köyhä kiertokoulunopettajatar on täyttänyt Harjulan rusthollin tyhjän emännänpaikan äitini jälkeen.” (NOV 52–53.)

Liisan kimpaantuminen nimittelystä tuntuu hieman liioitellulta, ja sen voikin tulkita myös ironiaksi. Yleisesti ottaen Liisa nimittäin suhtautuu hyväksyvästi ihmisten pyrkimyksiin kohottaa sosiaalista asemaansa – ”kukapa meistä ei haluaisi olla ’parempia ihmisiä?” Kyse onkin nimenomaan keinoista, joita nousijat käyttävät parempiin asemiin päästäkseen: nousu ei saa tapahtua muiden kustannuksella ja asema on rehellisesti itse ansaittava. Liisa ei esimerkiksi halua käyttää hyväksi sukulaissuhteitaan, vaikka hän päiväkirjassaan usein viittaakin ”hienoon” syntyperäänsä. Hän haluaa saada arvostusta omana itsenään, eikä sukunsa vuoksi: ”Minä olen minä kenestäkään riippumatta”, hän julistaa (NOV, 98). Usko henkilökohtaisiin kykyihin ja saavutuksiin elämässä menestymisen perustana oli moderni ihanne, ja individualismiaan korostamalla Liisa haluaa erottautua paitsi suhteilla pelaavista nousukkaista, myös vanhanpolven sivistyneistöstä, joka oli perinyt asemansa aiemmilta sukupolvilta.

Välttääkseen leimautumisen nousukkaaksi Liisa joutuu jatkuvasti kiinnittämään huomiota siihen, millaisen kuvan hän antaa itsestään muille. Hänen on tuotava esiin sivistyneisyyttään kaikin mahdollisin keinoin erottuakseen yhtäältä sivistymättömästä ”massasta” ja toisaalta niistä, joiden sivistys ei ole ”aitoa”. Vaikka Liisa korostaa mielellään rehellisyyttään ja sivistyksensä aitoutta, päiväkirjan alussa tulee esiin, että hänelläkin on pukinjalkansa. Matkalla Latomerelle Liisa kohtaa nuoren rouvan, joka valikoi itselleen matkalukemista ja paljastaa mieltymyksillään todellisen sivistystasonsa. Rouva intoutuu kehuaan Hedvig Courths-Mahlerin rakkausromaaneja, jotka olivat 1920-luvulla kirjallisuuden asiantuntijoiden halveksimaa, matalaa ajanvietekirjallisuutta (ks. esim. Eskola 1991, 69–70) ja esittelee siten kaikelle kansalle ’huonon’ makunsa. Liisalla on myös Courths-Mahlerin romaani matkalukemisenaan, mutta hän on ymmärtänyt kääriä kirjan paperiin, ”ettei nimi antaisi ympäröivälle seurakunnalle

ala-arvoista käsitystä sisäisestä minästäni” (mt., 15).

Liisa on ironisen tietoinen siitä, miten ihmisiä luokitellaan heidän kirjallisten mieltymystensä perusteella. Se, että hänellä itsellään on lukeneisuudestaan huolimatta Courths-Mahlerin romaani taskussaan, asettaa luokittelun perusteet tietyissä mielessä kyseenalaisiksi. Kirjan kääriminen paperiin osoittaa, että Liisa tuntee sosiaalisen pelin säännöt ja sivistyneistön erottautumiskäytännöt, mutta kieltäytyy noudattamasta niitä. Sivistymättömäksi leimautumisen uhallakin hän seuraa omia mieltymyksiään ja ilmaisee siten oppositioasemansa suhteessa kulttuurin kentällä vallitseviin arvoihin ja hierarkioihin. Kapinoimalla eliitin ylläpitämiä käsityksiä vastaan Liisa alleviivaa sitä, ettei ole pelkkä sivistyneistön jäljittelijä, vaan itsenäisesti ajatteleva, arvostelukykyinen, ”aidosti” sivistynyt ihminen.

### Sivistyksen mittarit

*Nuoren opettajattaren varaventiilissä* sivistyneen ihmisen kuvaa rakennetaan etupäässä negaation kautta, eli kuvaamalla sitä, millainen sivistynyt ihminen ei ole. Näin syntyy varsin jyrkkä vastakkainasettelu sivistyneiden ja sivistymättömien ihmisten välille. Sivistyneistö ei kuitenkaan näyttäytyä romaanissa yhtenäisenä luokkana, vaan myös sivistyneiden keskinäiset erot ovat huomattavia. Esimerkiksi erot maaseudun ja kaupungin sekä suomen- ja ruotsinkielisen sivistyneistön välillä ovat merkittäviä. Romaanissa myös puretaan monia vakiintuneita sivistyksen liittyviä käsityksiä, kuten sen kytkeytyminen korkeaan koulutustasoon ja korkeakulttuuriin intresseihin, mihin Liisan taskussa oleva Courths-Mahlerkin mielestäni viittaa. Sen sijaan tuodaan esiin hienovaraisempia erottelun ja erottautumisen keinoja.

Romaanissa asetetaan kyseenalaiseksi esimerkiksi käsitys suomenkielisen kansanosan rahvaanomaisuudesta verrattuna ruotsinkieliseen väestöön. Liisa ei anna ”finimmän” kielen (NOV, 101) hämätä itseään, vaan hänen luokitteleva katseensa paljastaa, että ruotsinkielisten joukossa on sivistymättömiä ihmisiä siinä missä suomenkielisisäkin. Ruotsinkielisen väestön ylenkatse suomalaisia kohtaan on Liisasta lähinnä surkuhupaisaa, kuten esimerkiksi seuraava välikohta osoittaa:

”Se oli hieno vaunu. Yleisö puhui ainoastaan ruotsia. Olipa joku nuori neito onnellinenkin, kun oli päässyt eroon suomalaiskolloista. Se neito ei jaksanut aavistaa, että minunlaiseni ’hieno ilmestys’ voisi olla eräs noista suomalaiskolloista. Sulin siis koko hyvin germaaniseen ympäristööni. Se tietoisuus lauhdutti hiukan sisuani, joka oli ruvennut huomautuksesta höyryämään.” (NOV 16–17.)

Kerronnan ironinen sävy paljastaa, ettei Liisa usko rotuoppeihin, joiden mukaan ruotsinkieliset kuuluivat kulttuurisesti kehittyneempään ”germaaniseen” ja suomenkieliset ”tsuudilaiseen” rotuun. Rodun uskottiin määräävän paitsi ihmisten ulkoisia ominaisuuksia, myös heidän henkisiä kykyjään, millä perusteltiin vallitsevaa yhteiskun-

nallista vallanjakoa. (Ks. esim. Molarius 1998, 95–98.) Ilmaisemalla halveksuntansa suomalaisrahvasta kohtaan Liisan matkatoveri pyrkii vahvistamaan omaa asemaansa, mutta tuleekin päinvastoin kyseenalaistaneeksi sen.

Kiinnostava piirre Liisan tavassa rakentaa kuvaa sivistyneestä ihmisestä on hänen suhtautumisensa koulutukseen. Liisa itse hankkii ylioppilastutkinnon vain kiusataksseen äitipuoltaan. Lukeminen ja varsinkin laskeminen on hänelle kuin ”tervan syöntiä isolla piimäkapustalla” (NOV, 9), eikä hän sen vuoksi edes haaveile opintojen jatkamisesta yliopistossa. ”Korkeat oppiarvot ja loistavat arvosanat eivät ole koskaan olleet kunnianhimoni päämaalina” (mt., 10), hän toteaa. Liisaa kiinnostaa näytteleminen, mutta teatterikoulua on turha edes mainita äitipuolelle. Kun äitipuoli päättää lähettää hänet opettajaseminaariin, hän ei hangoittele vastaankaan: ”On näet suloisen yhdentekevää, millä jokapäiväisen leipänsä hankkii, kun sitä ei kerran saa hankkia haluamallaan tavalla” (mt.).

Naisten akateemisiin opintoihin suhtaudutaan *Nuoren opettajattaren varaventiilissä* pilkallisesti. Yksi piikittelyn kohteista on neiti lippo, koulun johtajan tytär, joka opiskelee estetiikkaa Helsingin yliopistossa – tai niin hänen ainakin väitetään tekevän. Tämä ”isän, äidin ja itsensä ylpeys” (NOV, 34) on tullut talveksi lepäämään kotiinsa taka-ajatuksenaan napata tohtori Korpinen itselleen. Liisa pitää ”lepäävän esteetikon” tavoitetta järkevänä: ”Tohtori Korpinen [--] on komea mies, eikä ole niin hullua päästä tohtorinnaksi. Kannatetaan sellaista aatetta!” (mt., 37.). Liisan asenne heijastaa 1920-luvulla yleistä näkemystä naisten yliopisto-opintojen turhuudesta. Naisia kyllä kannustettiin hankkimaan itselleen koulutus ja ammatti, mutta heidän elämänsä päämääräksi nähtiin äitiys ja perheenemännyys. Avioitumisen myötä naisten ajateltiin luopuvan kodin ulkopuolisesta ansiotyöstä, ja sen vuoksi korkeampi koulutus nähtiin heidän kohdallaan yleensä tarpeettomaksi. (Kaarninen 1995, 72–75.)

Akateemisilla miehillä sen sijaan riittää ihailijoita Valtosen romaanissa. Vaikka Liisa näyttää aluksi viis veisaavan tohtorinnan tittelistä, hän ei peittele ylpeyttään, kun Martti-maisteri palaa kosimaan häntä tohtorin paperit taskussaan:

”Oma Marttini on tullut! Se sama kiukkuinen maisteri, joka kolme vuotta takaperin puuteroi nenäni liidulla. Hänestä on tullut tohtori, filosofian tohtori [--] ja hän on minun, minun!” (NOV 235.)

Suhtautuminen koulutukseen kytkeytyy *Nuoren opettajattaren varaventiilissä* sukupuolen ohella yhteiskuntaluokkaan. Liisan opettajatoveri Rauha Tuomikoski on köyhän suutarin tytär, jolle opettajaksi kouluttautuminen tarjoaa mahdollisuuden sosiaalisen nousuun. Työ, joka Liisalle merkitsee vain ”välttämätöntä porrasta parempaan”, on Rauhalle ”ihannoitu, korkea päämäärä” (NOV, 70). Opettajaksi päästyään Rauha on saavuttanut tavoitteensa. Liisa taas kokee opettajantyön vain pakon sanelemaksi välivaiheeksi elämässään. Hän jättää toimensa heti kun löytää sopi-

van aviomiehen rinnalleen ja aikoo tarttua uudelleen karttakeppiin vain siinä tapauksessa, että jää leskeksi ”puolitusinaisen lapsilauman kanssa” (mt., 240).

Se, ettei Liisa pidä koulutusta itseisarvona eikä suoritettuja tutkintoja sivistynyt/sivistämätön -luokittelun kannalta pätevinä mittareina, kertoo hänen asemastaan yhteiskuntahierarkiassa. Hän ei kuulu yhteiskunnalliseen eliittiin, jonka jäsenet voivat valita uransa kykyjensä ja halujensa mukaan ja joiden kouluttautuminen ei ole rahasta kiinni (vrt. Huhtala 1996, 75–76). Kun häneltä tiedustellaan, miksei hän ole jatkanut lukujaan pitemmälle, vaikka hänen perheensä on varakas, hän vastaa sarkastisesti: ”Niin se on tässä maailmassa. Kenellä on varoja, sillä ei ole kykyjä ja päinvastoin. Tämä opettajan ammatti on monelle kyvyttömälle neitoselle antanut jokapäiväisen leivän.” (NOV 35.)

Vaikka Liisa kyseenalaistaa sivistyksen kytkeytymisen oppiarvoihin, hän pitää tietynlaista lukeneisuutta kuitenkin keskeisenä sivistyneen ihmisen tunnusmerkkinä. Kirjoilla ja lukemisella on tärkeä rooli Liisan elämässä. Hän mainitsee omistavansa kirjoja ”noin sadan niteen paikkeilla” (NOV, 68) ja viittaa päiväkirjassaan usein lukemiinsa teoksiin – joihin kuuluu Courths-Mahlerin romaanien ohella myös paljon niin sanottua korkeakirjallisuutta. Liisan kirjalliset harrastukset eivät rajoitu pelkästään lukemiseen, vaan päiväkirjansa ohella hän kirjoittaa myös romaania, jossa hän kuvaa ”voitokulkuaan mitättömästi opettajataresta maailmankuuluksi näyttämötähdeksi” (mt., 206). Kirjoittaminen ja lukeminen ovatkin Liisalle myös itse-tutkiskelun ja identiteetin rakentamisen välineitä.

Liisan lukeneisuudelle synnyttää jyrkän kontrastin Rauhan täydellinen tietämättömyys kirjallisuudesta. Rauha ei ole lukenut koulukirjojen lisäksi muuta kuin *Genovevan* ja *Välskärin kertomuksia*. Liisan tiedustellessa hänen mielipidettään ”*Välskäristä*” hän vastaa: ”Hyvin se tuntui ikävältä. Siinä kerrottiin vain sodista. Luinkin vain ensimmäisen osan.” (NOV, 69.) Rauha ei ymmärrä edes hävetä sivistymättömyyttään vaan myöntää viattomasti, ettei pidä lukemisesta. Päiväkirjalleen Liisa tunnustaa halveksivansa ystävättärensä sivistymättömyyttä, tietämättömyyttä ja ”ehkäpä sivumennen köyhyyttään ja syntyperäänsäkin” mutta olevansa kuitenkin ”tarpeeksi sivistynyt” salatakseen mielipiteensä häneltä (mt., 71.).

Kirjallisten harrastusten ohella Liisa osoittaa henkevyyttään soittamalla taitavasti pianoa. Anne Ollilan mukaan soittotaito oli herrasväen keskuudessa yksi sivistyksen mittareista, ja pianonsoiton opiskelu kuului vielä vuosisadan vaihteessa jokaisen sivistyneistöperheen tyttären kasvatukseen (1998, 27). Musiikillinen lahjakkuus ei ole saavutettavissa pelkän harjoittelun avulla, vaan se osoittaa sellaista ”sydämen sivistystä”, joka ei ole jäljiteltävissä. Siten se toimii erottautumisen keinona myös yläluokan sisällä. (Vrt. Bourdieu 1984; 1987, 137–138.) Musikaalisuudellaan Liisa voi osoittaa paremmuuttaan esimerkiksi suhteessa neiti Iippon, joka ei harjoittelusta huolimatta osaa soittaa ”edes ’Ukko Noaa’ yhdellä sormella” (NOV, 108). Musikaalisuus onkin

niitä harvoja asioita, jotka tekevät Liisasta hyväksytyt Latomerén hienoston silmissä.

### **Erottautumisen käytäntöjä**

Liisa viestii kuulumisestaan sivistyneeseen yhteiskuntakerrokseen koko elämäntavallaan. Hän ilmentää sitä konkreettisesti esimerkiksi pukeutumistyyliään, käyttäytymisellään ja puhutavallaan. Epäsuoremmin se tulee esiin hänen arvoissaan ja asenteissaan. Liisan näkemykset siitä, mikä elämässä on oikein, kaunista ja tavoittelemisen arvoista kielivät tietynlaisesta perhe- ja koulutustaustasta. Se, miten muut ihmiset näitä merkkejä tunnistavat ja tulkitsevat, riippuu heidän omasta sivistystasostaan, iästään, asuinpaikastaan jne. Latomerén talonpoikaisväki esimerkiksi vieroksuu Liisaa ennen kuin heille selviää, ettei hän ole mikään ”herraskaanen fröökynä”, jolta hän näyttää, vaan tavallinen talon tytär (NOV, 59).

Liisa erottuu uudenaikaisella ulkoisella olemuksellaan sekä Latomerén hienostosta että rahvaasta. Latomerellä ei ole totuttu polkkatukkaisiin ja silkkisukkaisiin poikatyttöihin – varsinkaan kansakoulunopettajattarina – ja Liisan ulkonäkö herättää ennakkoluuloja niin herrasväen kuin talonpoikienkin keskuudessa. Muodin seuraaminen on Liisalle keino tuoda esiin yhteiskunnallista statustaan sekä nykyaikaisia arvojaan ja ihanteitaan. Latomerellä muodinmukainen pukeutuminen tulkitaan kuitenkin merkiksi turhamaisuudesta ja höllästä sukupuolimoraalista, minkä perusteella Liisan kyky toimia lasten kasvattajana asetetaan kyseenalaiseksi (NOV, 101–102). Vaikka uusi muoti alkoi 1920-luvun kuluessa levitä vähitellen maaseudullekin, opettajien odotettiin pukeutuvan konservatiivisesti, yksinkertaisiin ja mahdollisimman peittäviin tamineisiin (vrt. Ollila 1998, 63). Liisa luottaa kuitenkin omaan makuunsa ja arvostelukykyynsä ja pysyy tyylilleen uskollisena juoruista piittaamatta.

Ulkoisen olemuksensa ohella Liisa pyrkii tuomaan esiin yhteiskunta-asemaansa myös käyttäytymisellään. Sivistyneen tapakulttuurin perustan muodostavat kurinalaisuus ja itsehillintä (Frykman 2003, 226), ja niitä Liisakin koettaa parhaan kykynsä mukaan noudattaa sosiaalisessa kanssakäymisessään. Tilanteissa, joissa hän kokee oikeuksiaan loukatun, hänen on kuitenkin vaikea pitää kurissa temperamenttiaan ja olla käyttäytymättä ”kuin kiukustunut pyykkimuija” (NOV, 214). Opettajana Liisalta vaaditaan vielä aivan erityisesti tunteiden hallintaa: ”Opettajan luonne ei saa leimahdella, sen täytyy kulkea hiljaa ja tyyneesti kuin virran vesi. Minun luonteeni on pimpelipimpampom” (mt., 189). Vaikka epäoikeudenmukainen ja asiaton kohtelu saa Liisan sisun välillä kiehahtamaan, useimmiten hän voi kuitenkin tyytyväisenä raportoida päiväkirjalleen onnistuneensa ainakin ulkoisesti hillitsemään itsensä: ”Syvin hartaus vallitsi ulkopuolista minääni, vaikka sisässäni elämöi ilkeä ilo.” (Mt, 45).

Liisan ajoittainen vaikeus hallita tunteenpurkauksiaan liittyy ainoastaan negatiivisiin tunteisiin. Positiivisten tunteiden kohdalla ongelma on pikemminkin



päinvastainen. Liisa kokee vaikeaksi ilmaista lämpimiä tunteitaan esimerkiksi ystävätärtään Rauhaa kohtaan:

”Mieleni teki sulkea hänet syliini, mutta isiltä perityt tapani eivät mukautuneet moiseen herrasväelle kuuluvaan hempeilyyn. Totesin vain, että on suloista tavata ystäviä ja tovereita.” (NOV, 179.)

Liisa yhdistää syleilyt ja sentimentaaliset tunneilmaisut kielteisessä mielessä herraskaiseen tapakulttuuriin eikä sen vuoksi halua omaksua niitä käytökseensä. Hän noudattaa modernia tasa-arvoisen ja tunteilusta vapaan toverillisuuden ihannetta myös suhteessa vastakkaiseen sukupuoleen (Ks. Häggman 1994, 154–156; Räisänen 1995, 141–143), mikä Latomerellä tosin tulkitaan joko tahallisesti tai tahattomasti kevytkenkäisydeksi. Liisa inhoaa romanttisia lemmenkohtauksia ja on ylpeä korkeasta siveellisestä moraalistaan. Miesten lähentely-yritykset vaikuttavat häneen ”yhtä vähän kuin tammikuun aurinko nietokseen” (NOV, 175), ja suudelmia ryöstämään pyrkivät ihailijat saavat häneltä korvapuustin (mt., 199).

Sukupuolimoraaliin liittyvien kysymysten kautta rakennetaan romaanissa vastakkainasettelua maalaisen ja kaupunkilaisen, perinteisen ja modernin arvomaailman välille. Jo ensimmäinen yö Latomerellä paljastaa Liisalle, että paikallisen väestön moraalikäsitteet ovat toisenlaiset kuin hänen omansa. Liisa majoitetaan koulun puheenjohtajan tyttären kamariin, ja keskellä yötä hän herää siihen, että tuntematon mieshenkilö kolkuttelee hänen ikkunansa takana. Aamulla Liisalle kerrotaan, että kyseessä oli ”friiri”, joka oli vain erehtynyt ikkunasta.

”Yöjalka siis, kuten arvasinkin! Oikein ison talon tyttärihin! Pohjanmaalla näyttää olevan vieläkin yleistä yöjalassa käynti. Hiastamiseksi sanottu täkäläisellä hienolla sanalla. Ja äiti itse kertoo sen luonnollisena asiana! Eijaa, sieluni! Jos meikäläisen äitirouva olisi yllättänyt nuoren miehen iltapäivälläkin ja tavallisella asialla tytärpuolensa ja tyttärensä neitsytpyhäkössä, niin korppien ruoaksi se nuori mies olisi varmasti joutunut. Omaa kohtaloani en uskalla kuvitellakaan” (NOV, 29–30.)

Yöjalassa käyminen on maaseudun syrjäkylillä yleistä ja hyväksyttyä paremmissakin perheissä, mitä Liisa pitää osoituksena maalaisten alemmasta sivistystasosta. Vaikutelmaa Liisan ja Latomerensuon väen elämäntapojen ja arvomaailman erilaisuudesta vahvistaa kontrasti, joka syntyy murteellisten ilmausten ja raamatullisen puhutavan vastakkainasettelusta. Kerronnan humoristinen sävy kuitenkin viittaa siihen, ettei Liisan tarkoituksena ole moralisoida tai esittää kritiikkiä maaseudun perinteistä tapakulttuuria kohtaan, vaan ainoastaan korostaa omaa ylemmyyttään suhteessa paikalliseen ”sivistyneistöön”.

Siveellinen puhtaus ei ole ainoa Liisan vaalima puhtauden muoto, vaan puhtauden ihanne ulottuu moraalista puhtaudesta fyysiseen puhtauteen ja saa symbolisten merkitysten ohella myös konkreettisia merkityksiä. Puhtauden ihannoitiin tule

esiin esimerkiksi Liisan tavassa huolehtia kotinsa siisteydestä ja hygieniasta. Liisa uhraa kokonaisen sivun päiväkirjastaan kertoakseen ”erästä pienestä ja halvasta, mutta silti sangen tärkeästä huoneesta” (NOV, 131), jonka siivouksen hän ottaa vastuulleen, kun kukaan muu ei näytä siitä huolehtivan. Kiertoilmauksen käytöllä Liisa viittaa ironisesti porvarilliseen tapakulttuuriin ja sen kaksinaismoralistiseen suhtautumiseen likaan ja ruumiillisuuteen: ihmisruumis ja sen toimintoihin liittyvät ilmiöt eivät olleet soveliaita puheenaiheita, koska niitä pidettiin epäpuhtaina, mutta puhtauden vaatimus ei välttämättä ulottunut konkreettiseen hygieniaan – varsinkaan maaseudulla (vrt. Frykman 2003, 187–195). Kirsi Saarikankaan mukaan hygienian vaaliminen oli moderni ihanne (2002, 44), ja puhtauden korostaminen on Liisalle siten myös tapa viestittää nykyaikaisuudestaan.

### **Elämäntavan toteuttamisen mahdollisuudet**

Elämäntapaan liittyvät valinnat eivät koskaan voi olla täysin vapaita, vaan niihin vaikuttavat kasvatuksen ja tietoisten erottautumis päämäärien ohella aina myös ympäristön asettamat rajoitukset ja mahdollisuudet. (Häggman 1994, 33; Roos 1990, 481.) Liisa kokee tämän kouriintuntuvasti ensinnäkin joutuessaan luopumaan näyttelijähaaveistaan, ja toiseksi, muuttaessaan Latomerelle, jossa hänen on sopeutettava elämäntyyliinsä vallitseviin sosiaalisiin ja materiaalsiin olosuhteisiin. Latomerellä Liisan on mukauduttava elämään sosieettin ulkopuolella, jatkuvan tarkkailun ja arvostelun alaisena sekä ennen kaikkea ilman sosiaalista viiteryhmiä. Latomerellä ei ole ”oikeaa” sivistyneistöä, johon Liisa tuntisi kuuluvansa. Latomerellä ”hienoston keskus” on nimittäin apteekin rouva, jonka hienous perustuu siihen, että hän on ollut tarjoilijana jossakin hienossa hotellissa, kuten Liisa antaa neiti Iipon kertoa itselleen (mt., 95, 97).

Asuinympäristön asettamat rajoitteet Liisa kohtaa konkreettisesti esimerkiksi sisustaessaan kotiaan. Asumistyyli viestii yhteiskunnallisesta asemasta ja arvo-maailmasta aivan kuten vaatetuskin, ja Liisa käyttää paljon aikaa ja vaivaa saadakseen kotinsa näyttämään mielensä mukaiselta. Muiden nuorten opettajien tavoin hänen ei tarvitse aloittaa elämäänsä ”lainatun sängyn ja pakkilaatikoiden varassa” (NOV, 32), vaan hän saa lapsuudenkodista mukaansa kaikki äitinsä sinne aikoinaan myötäjäisinä tuomat huonekalut. Haasteeksi muodostuvatkin pienemmät yksityiskohdat. Huonekalujen löydettyä oikeat paikkansa – päiväkirjaan liitetty pohjapiirros osoittaa, kuinka tarkkaan niiden sijoittelu on harkittu – Liisa huomaa, ettei hänellä ole kodissaan kukkasia. Latomeressä ei ole kukkakauppaa, eikä hän uskalla myöskään pyytää lupaa poimia niitä rouva Iipon puutarhasta, sillä ”hänen omatkin maljakkonsa näkyivät olevan tyhjinä” (NOV, 33). Niinpä ”päivänkakkarat ja sinikellot saavat korvata puutarhojen jalosukuiset kukat” ja hautausmaan aidan vierestä löydetyt kuusentaimet

toimittaa ruukkukasvien virkaa (mt.).

Kukkaepisodi konkretisoi rajoitukset, joita asuinympäristö asettaa tietynlaisen elämäntyylin ylläpitämiselle ja sen kautta tapahtuvalle erottautumiselle. Liisa on huvittuneen tietoinen siitä, että hänen kodissaan vierailevat ihmiset tekevät päätelmiä hänen ”kehitystasostaan” juuri sellaisten pikkuseikkojen kuin kukka-asetelmien perusteella (mt., 35). Kukkakaupan puuttumisen ohella kynnyskysymykseksi sivistyneen elämäntavan toteuttamiselle muodostuu Latomeran sosiaalinen rakenne ja hierarkia. Liisaa ei kuulu paikallisiin seurapiireihin, eikä hän voi muutta mutkitta mennä pyytämään kukkia paremman väen puutarhoista. Toisaalta Latomeran sivistyneistö ei myöskään tunne tai käytä samanlaisia erottautumisen koodeja kuin Liisa, minkä rouva Iipon tyhjät kukkaruukut selvästi osoittavat. Havut kukkaruukuissa voikin tulkita Liisan äänettömäksi kapinaksi Latomeran hienoston elämäntyyliä ja arvomaailmaa kohtaan.

Liisan elämäntapa on sekoitus sivistyneistön kurinalaista ja kontrolloitua elämäntyyliä sekä huoletonna ja huvittelevaa poikamiestyttöelämää. Sosiaalisista paineista huolimatta Liisa pyrkii elämään kuten muutkin ”nuoret ja iloiset” tytöt eikä suostu taipumaan ”nuokkuvan nunnan” rooliin (NOV, 109). Latomeran kylänraitti ei kuitenkaan tarjoa juuri mahdollisuuksia poikamiestyttöelämälle, johon liittyi keskeisesti ajatus muodista, kuluttamisesta ja moderneista vapaa-ajanviettotavoista (Hapuli & al. 1992, 107). Lomillaan Liisa lähtee Helsinkiin, joka oli käytännössä ainoa kaupunki, jossa kulutukseen perustuva uudenaikainen elämäntyyli oli 1920-luvun Suomessa mahdollinen. Pääkaupungissa oli esimerkiksi maan ainoa tavaratalo Stockmann muotiosastoinen (ks. esim. Heinonen 1999, 77).

Lomaillessaan muuten säästäväinen Liisa haaskaa ”kepeästi” kahden kuukauden palkan verran rahaa teattereihin, oopperaan, ”eläviin kuviin”, kahviloihin ja päämäärättömään raitiovaunuajeluun ympäri Helsinkiä (NOV, 217). Tasapainoilu kurinalaisen taloudenpidon ja tuhailun välillä kuvastaa Liisan häilymistä maalaisen ja kaupunkilaisen, perinteisen ja modernin elämäntavan sekä eri luokka-asemien välillä. Liisa ihailee uutta, kaupunkilaista, kulutuskeskeistä elämäntapaa, mutta asuinpaikkaan ja kansakoulunopettajan tulotason liittyvät realiteetit puhuvat säästäväisyyden puolesta. Kaksikymmenluku olikin murrosaikaa, jolloin erot maaseudun ja kaupungin välillä olivat suuret, eivätkä modernit ja urbaanit ihanteet vielä täysin kohdanneet todellisuutta (Immonen & al. 1992, 13).

## Lopuksi

*Nuoren opettajattaren varaventtiilin* päähenkilökertojan Liisan yhteiskunta-asemaa on vaikea määrittellä tarkasti, sillä hän tuntuu häilyvän eri positioiden välillä tulkitsijasta ja kontekstista riippuen. Latomeran talonpoikaiston silmissä Liisa kuuluu ns. parem-

paan väkeen, mutta paikallinen hienosto katsoo häntä alaspäin. Liisakin tuntee itsensä muukalaiseksi sekä talonpoikien että maalaisseurapiirien joukossa. Hän ei koe olevansa rahvasta, mutta ei samaistu Latomerren ”kermaankaan”. Kiinnostavaa Liisan tavassa luoda omaa yhteiskunta-asemaansa onkin juuri hänen pyrkimyksensä erottautua sekä alemmista yhteiskuntaryhmistä että tietystä osasta yhteiskunnallista eliittiä.

Erottautumista sekä ylä- että alapuolella olevista yhteiskuntaryhmistä on pidetty tyypillisenä keskiluokalle (ks. esim. Savage 2000). Liisan määrittäminen keskiluokkaan kuuluvaksi ei kuitenkaan ole täysin ongelmatonta. Keskiluokka oli 1920-luvulla heterogeeninen ryhmä, johon kuului monenlaisten ammattiryhmien edustajia ja jonka sisällä status- ja varallisuuserot sekä sosiaalinen liikkuvuus olivat suuria. Ryhmälle oli yhteistä lähinnä se, että sen jäsenet eivät olleet johtavissa asemissa mutta eivät myöskään tehneet ruumiillista työtä. Ehkä juuri epäyhtenäisyydestään johtuen keskiluokalta myös puuttui erityinen luokkatietoisuus. Se ei mieltänyt itseään vastaavalla tavalla yhtenäiseksi ryhmäksi kuin porvaristo ja työväestö, joiden jäseniä yhdistivät samankaltainen sosiaalinen ja taloudellinen asema sekä yhteiskunnalliset tavoitteet (Alapuro 1980, 71–72, 96).

Keskeisimmäksi yhteiskunta-asemien määrittäjäksi *Nuoren opettajattaren varaventtiilissä* nousee sivistys. Liisa mieltää itsensä sivistyneeksi ihmiseksi, mutta on epävarma siitä, millaisena muut hänet näkevät. Sen vuoksi hän pyrkii tuomaan esiin sivistyneisyyttään kaikessa sosiaalisessa kanssakäymisessään peläten kuitenkin samalla koko ajan nousukkaaksi leimautumista. Sivistyneisyyden määritelmää rakennetaan romaanissa kuvaamalla sen vastakohtaa, sivistymättömyyttä. Näin osoitetaan, ettei ”aito” sivistys ole kytköksissä yhteiskuntaluokkaan, ammattiin tai oppiarvoihin, vaan se on ymmärrettävä kokonaisvaltaiseksi elämäntavaksi, joka tulee esiin kaikessa ihmisen toiminnassa. Ihmisen voi tunnistaa sivistyneeksi ulkoisen olemuksen ja tapojen perusteella, mutta vielä selvemmin yhteiskunnallisesta statuksesta kielivät arvot, ihanteet, maku ja mieltymykset. Sivistyneisyyttään korostamalla Liisa pyrkii erottautumaan sekä sivistymättömästä ”massasta” että niistä, joiden sivistys ei ole ”aitoa” vaan teeskennelyä.

Sivistyneistö ei *Nuoren opettajattaren varaventtiilissä* muodosta mitään yhtenäistä luokkaa, vaan siihen kuuluu erilaisia ryhmiä ruotsinkielisestä kulttuurieliitistä maaseudun oppineistoon ja kaupunkisivistyneistöön. Maalaisen ja kaupunkilaisen, perinteisen ja modernin elämäntavan ja arvojen vastakkainasettelu näytteleeekin keskeistä roolia yhteiskunta-asemien tuottamisessa. Maaseudulla noudatetaan erilaisia tapoja ja moraalialia kuin kaupungissa, oli paikka sitten rahvas tai sivistyneistö. Keskeinen syy Liisan ulkopuolisuudentunteeseen Latomerellä onkin se, että hän samastuu enemmän moderniin kaupunkilaiseen sivistyneistöön kuin talonpoikaisaateliin, jonka ”kehitystasoa” hän pitää selvästi omaansa matalampana.

Huumori ei ole romaanin sisällöstä irrallinen tyylikeino, vaan se palvelee kerron-

taa monin tavoin. Ironisen esitystavan tehtävä ei ole ainoastaan hauskuuttaa lukijoita, vaan tuoda tekstiin kriittinen ulottuvuus. Ironia avulla voidaan tuottaa vallitsevia totuuksia kyseenalaistavia merkityksiä, sillä se osoittaa, etteivät asiat ole sitä miltä ne näyttävät (ks. esim. Pankakoski 2007, 236 – 237). *Nuoren opettajattaren varaventiilissä* ironiaa käytetään horjuttamaan sosiaalista järjestystä paljastamalla yläluokan näennäisen hienouden ja sivistyneisyyden taakse kätkeytyvä sivistymättömyys, tekopyhyys ja kaksinaismoraali. Tekemällä naurettavaksi hallitsevien ryhmien arvot, normit ja tavat ”köyhä ja puolisivistynyt” kansakoulunopettajatar voi kääntää vallitsevat valtasuhteet hetkeksi pääläelleen. Valtosen romaanissa ironian läpätunkevuus tosin hämärtää naurajan ja naurun kohteiden rajat, ja lopulta on vaikea sanoa, kuka siinä oikeastaan nauraa ja kenelle – vai nauravatko kaikki lopuksi yhdessä.

### Lähteet:

- ALAPURO, RISTO 1980: Yhteiskuntaluokat ja sosiaaliset kerrostumat 1870-luvulta toiseen maailmansotaan. *Suomalaiset. Yhteiskunnan rakenne teollistumisen aikana*. Toim. Tapani Valkonen, Risto Alapuro, Matti Alestalo, Riitta Jallinoja ja Tom Sandlund. Porvoo–Helsinki–Juva: WSOY, 36–101.
- BOURDIEU, PIERRE 1984: *Distinction. A Social Critique of the Judgment of Taste*. London, Melbourne & Henley: Routledge & Kegan Paul.
- BOURDIEU, PIERRE 1987: *Sosiologian kysymyksiä*. Suom. J.P. Roos. Tampere: Vastapaino.
- BUTLER, JUDITH 1990/2008: *Hankala sukupuoli: Feminismi ja identiteetin kumous*. Helsinki. Gaudeamus.
- ESKOLA, EIJA 1991: *Rukousnauha ja muita romaaneja. Suomennetun kaunokirjallisuuden valinta yleisissä kirjastoissa 1880–1939*. Nykykulttuurin tutkimusyksikön julkaisuja 28. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- FRYKMAN, JONAS 2003: Clean and Proper. Body and Soul Trough Peasant and Bourgeois Eyes. *Culture Builders. A Historical Anthropology of Middle-Class Life*. Ed. by Jonas Frykman & Orvar Löfgren. New Brunswick, New Jersey and London: Rutgers University Press, 157–264.
- HAPULI, RITVA, KOIVUNEN, ANU, LAPPALAINEN, PÄIVI, ROJOLA, LEA 1992: Uutta naista etsimässä. *Vampyyrinainen ja Kenkkuinniemen sauna. Suomalainen kaksikymmenluku ja modernin mahdollisuus*. Toim. Tapio Onnela. Helsinki: SKS, 98–112.
- HEINONEN, VISA 1999: Niukkuuden ja kulutuksen mentaliteetit modernisoituvassa Suomessa. *Tunteiden sosiologiaa II. Historiaa ja säätelyä*. Helsinki: SKS, 75–98.
- HUHTALA, LIISI 1996: Virka ja perhe naisen identiteetin rakentajina Suomen kirjallisuudessa 1800-luvulta 1930-luvulle. *Viran varrelta. Toimihenkilö kirjoissa ja kuvissa*. Toim.

Ulla Piela. Jyväskylä: Gummerus, 67–80.

HYRÖ, TUULA 2006: *Alakansakoulunopettajien valmistuksen kehitys Suomessa vuosina 1866–1939*. Acta Universitatis Tamperensis 1147. Tampere: Tampereen yliopisto. <http://acta.uta.fi/pdf/951-44-6613-6.pdf> (27.8.2009)

HÄGGMAN, KAI 1994: *Perheen vuosisata. Perheen ihanne ja sivistyneistön elämäntapa 1800-luvun Suomessa*. Historiallisia Tutkimuksia 179. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.

IMMONEN, KARI, MÄKINEN, KATRIINA, ONNELA TAPIO 1992: Kaksikymmenluku – oliko sitä? *Vampyyrinainen ja Kenkuinniemen sauna. Suomalainen kaksikymmenluku ja modernin mahdollisuus*. Toim. Tapio Onnela. Helsinki: SKS, 7–17.

KAARNINEN, MERVU 1995: *Nykyajan tytöt. Koulutus, luokka ja sukupuoli 1920- ja 1930-luvun Suomessa*. Bibliotheca Historica 5. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.

MALMIO, KRISTINA 1996: En pikara i det romantiska landskapet. *Hemmet, rummet och revolten. Studier i litterärt gränsöverskridande*. Red. Pia Ingström, Maria Österlund & Kristina Malmio. Åbo Akademi. Åbo: Litteraturvetenskapliga institutionen, 178–284.

MOLARIUS, PÄIVI 1998: ”Veren äänen” velvoitteet – yksilö rodun, perimän ja ympäristön puristuksessa. *Uusi uljas ihminen eli modernin pimeä puoli*. Toim. Marja Härmänmaa ja Markku Mattila. Jyväskylä: Atena.

NORKOLA, TERO 1995: ”Tavallisten ihmisten” päiväkirjat – merkintöjä kirjallisuuden marginaalista. *Karnevaali ja autiomaan. Kirjallisuustieteellisiä tutkimuksia*. Toim. Anna Makkonen ja Teemu Ikonen. Helsingin yliopiston yleisen kirjallisuustieteen, teatteritieteen ja estetiikan laitoksen julkaisusarja N:o 1. Helsinki: Yliopistopaino, 111–134.

OLLILA, ANNE 1998: *Jalo velvollisuus. Virkanaisena 1800-luvun lopun Suomessa*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 711. Helsinki: SKS.

PANKAKOSKI, TIMO 2007: Absurdista utopiaan. Satiirin lähikäsitteitä. *Satiiri: johdatus lajin historiaan ja teoriaan*. Toim. Sari Kivistö. Helsinki: Yliopistopaino, 243–234.

ROOS, J. P. 1990: Suomalaisen elämäntavan muutokset. *Suomi 2017*. Toim. Olavi Riihinen. Jyväskylä–Helsinki: Gummerus, 477–494.

RÄISÄNEN, ARJA-LIISA 1995: *Onnellisen avioliiton ehdot. Sukupuolijärjestelmän muodostumisprosessi suomalaisissa avioliitto- ja seksuaalivalistusoppaissa 1865–1920*. Bibliotheca Historica 6. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.

SAARIKANGAS, KIRSI 2002: *Asumuksen muodonmuutoksia. Puhtauden estetiikka ja sukupuoli modernissa arkkitehtuurissa*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 860. Helsinki: SKS.

SAVAGE, MICHAEL 2000: *Class Analysis and Social Transformation*. Sociology and Social Change. Buckingham: Open University Press.

VALTONEN, HILJA 1962/1926: *Nuoren opettajattaren varaventiili*. Helsinki: Otava.